

Іванов Микола
Миколаївський державний гуманітарний
університет ім. П.Могили

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЗАСОБАМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ І ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

© Іванов М., 2003

Присвячено методологічним аспектам дослідження проблем політичної та громадянської освіти. Звернено увагу на певну неузгодженість в науковій літературі понять “політична освіта” та “громадянська освіта”. Пропонуються власні тлумачення вказаних понять та робиться висновок про необхідність визначити суть вказаних понять, спираючись виключно на їх змістовні характеристики.

The given article is dedicated to methodological aspects of research of problems of political and civil education. The writer pays attention to definite inconsistency in the scientific literature of concepts “political education” and “civil education”. In the article the own explanations of the indicated concepts are tendered and is draw a concluded necessity to determine the contents of the indicated concepts, resting exclusively on their pithy characteristics.

Постановка проблеми. Процес формування демократичної, правової держави ставить на перше місце проблему становлення особистості людини як суб'єкта свідомої діяльності. Адже тільки спираючись на свідому підтримку демократичних цінностей громадянами, держава здатна забезпечити цілеспрямований, стійкий рух українського суспільства до зміцнення сучасних тенденцій світового розвитку, наближаючи нашу країну до сім'ї найбільш розвинутих держав світу.

У ході перетворень останнього десятиліття все зрозумілішим стає питання про те, що основні проблеми будь-яких суспільних перетворень пов'язані з трансформацією свідомості всіх соціальних верств. Власне ця істина давно відома, але, як свідчить історичний досвід, чомусь кожного разу, як тільки загострюється питання корінних змін засад суспільного влаштування, ті, хто намагається втілити “новий порядок”, про неї практично забувають.

Можна ствердити, що і тепер в Україні, в умовах переходу до принципово нових основ політичного та економічного влаштування, проблемам цілеспрямованої, раціональної трансформації суспільної свідомості, з боку владних кіл та відповідних суспільних інституцій, приділяється уваги недостатньо. Переважно тому, що частина владних кіл, орієнтуючись на маніпуляції, популізм (як основні засоби впливу на поведінку громадян) не зацікавлені у розгортанні масштабних та системних заходів на формування стрункої системи соціального просвітництва.

Зважаючи на нездатність абсолютної більшості членів українського суспільства критично, реалістично оцінювати події в політичному та економічному житті, частина владних угруповань вдається до нав'язування усім думки про те, що чинна політична система і є нібито реальним втіленням демократії. Добре розуміючи, що пересічні громадяни погано уявляють своє місце в “зростаючому” колі своїх прав та свобод.

Можна відзначити певну стихію культивування західних зразків політичної та економічної культури, що не може бути кваліфікована як свідомо цілеспрямована політика впровадження реального досвіду раціоналізації суспільного життя. Навпаки, в цьому скоріше можна побачити наміри деяких сил відволікти частину населення, особливо молоде покоління, від гострих соціальних проблем, запропонувати їм систему цінностей, яка б спрямовувала їх активність в далекі від реальних політичних проблем галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Слід зауважити, що в українській науці їй приділяється недостатня увага. Але за останній час дещо вдалося зробити науковим колективам, які долучилися до роботи щодо створення *низки концепцій громадянської освіти в Україні* [див.: 1]. Вони, разом з дослідженнями окремих *вітчизняних вчених* [див.: 2], зробили важливий крок в методологічному напрямку дослідження проблем громадянської освіти і виховання. Слід зауважити, що дана проблема викликає помітну увагу і *серед дослідників країн, що в недалекому минулому належали до соціалістичного табору* і, як Україна, тепер вирішують подібні проблеми [див.: 3]. Саме аналіз значної частини зазначених досліджень може допомогти нам позначити найбільш важливі зразки прийнятної для нашого суспільства досвіду сучасних демократичних країн в вирішенні багатьох проблем засобами політичної освіти.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Але сьогодні низка питань, пов'язаних з дослідженням становлення і розвитку політичної освіти в нашій країні, залишаються малодослідженими.

Неузгодженими є поняття, які використовуються для позначення ключових аспектів досліджень в даному напрямку. Зокрема, сьогодні практично недослідженим є питання співвідношення таких понять як “політична освіта” та “громадянська освіта”.

Формування мети (постановка завдання). Присвячено з’ясуванню понятійних питань, що склалися в галузі вивчення проблем формування громадянської та політичної культури суспільства. Розглядається, як один з кроків в напрямку продовження вивчення питань потенціалу політичної освіти – чинника сучасного політичного процесу в Україні. Не претендуючи на всезагальний аналіз питання, *ставиться завдання* розглянути найбільш важливі методологічні аспекти дослідження сучасної системи політичної і громадянської освіти в нашому суспільстві.

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Отже, поняття “громадянська освіта” і “політична освіта” сьогодні достатньо широко використовуються в науковому обігові, але не є більш-менш узгодженими з точки зору їх сутності та змісту. Хоча цей аспект є достатньо важливим та принциповим. Без ясного і чіткого визначення понять неможливо розв’язувати самі проблеми розбудови громадянської і політичної освіти. З цього приводу заслуговує на увагу застереження частини науковців щодо змісту поняття “громадянська освіта”. “Я намагався підійти до громадянської освіти достатньо широко. Я не можу нічого робити, поки не дізнався, чим я займаюся. Є моменти, яких я не розумію досі”, – вказує завідувач кафедри політології НаУКМА, виконавчий директор фонду “Освіта для демократії” Сергій Кисельов [4, с.41].

Багато хто не сумнівається у важливості, у необхідності розбудови громадянської та політичної освіти, але при цьому важко помітити узгодженість щодо розуміння їх сутності та співвідношення. Тут переважно відсутня однаковість, необхідна глибина, логіка (і не лише серед вітчизняних дослідників). Наприклад, І. Жадан зазначає, що вітчизняні наука і педагогічна практика досі неоднозначно інтерпретують поняття “політична” і “громадянська” освіта. По-різному визначають їх і в країнах усталеної демократії. Якщо в американській інтерпретації поняття “громадянський” ширше, ніж “політичний”, то в німецькій – навпаки. Однак, не дивлячись на вказану відмінність, громадянсько-політичний освітній процес в більшості країн світу має практично спільні завдання – засвоєння політико-правових знань, навичок взаємодії, формування системи потреб, установок особистості, що б відповідали цінностям демократичного суспільства. Тому, вказана дослідниця, пропонує розглядати політичну освіту як складову громадянської освіти, засіб формування культури громадянськості [5, с.91].

Погоджуючись з автором цього твердження, в плані загальної постановки наявності проблеми протиріч при тлумаченні змісту понять “політична” і “громадянська освіта”, слід заперечити її іншій тезі про необхідність розглядати політичну освіту як складову громадянської освіти. Бо не можна підходити до розв’язання проблеми, механічно, встановивши підпорядковану ієрархію між ними. Мабуть, не правильним є й ототожнювання цих понять, що можна помітити в твердженнях вже згаданих авторів.

Для відповіді на поставлені питання необхідно докладно проаналізувати сам зміст вказаних понять і на цій основі зробити висновки про їх співвідношення. Для початку спробуємо охарактеризувати сутність вказаних понять, спираючись на твердження частини провідних дослідників, котрі в різний час були видрукувані в науковій літературі.

Так, зокрема, на думку дослідників наукового колективу, який підготував у квітні 2000 року “Концепцію громадянського виховання дітей і молоді” (керівник-академік АПН України Сухомлинська О.В.) *громадянська освіта – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватись її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства* [с.6]. Названа концепція є певним кроком у справі теоретичного осмислення багатьох сторін розробки та втілення громадянської освіти в повсякденну практику суспільного життя. Цінним є те, що автори певну увагу приділяють методологічним аспектам. Зокрема, в концепції наведені визначення багатьох основних понять, на які спираються автори при її викладенні. У вступній частині, наведені, зокрема, ґрунтовні визначення понять “громадянська освіта”, “громадянське виховання”, “громадянство”, “громадянське суспільство”, “громадянська культура” та інші. Такий підхід дає можливість зрозуміти позицію авторів та їх розуміння всіх сторін організації та втілення громадянської освіти.

Але разом з тим аналізоване визначення є доволі широким, загальним; воно більше визначає завдання громадянської освіти, ніж її сутність. Крім того, сумнівною виглядає теза про те, що громадянська освіта – це “навчання жити”, хоча лише і за умов сучасної держави. При такому розумінні громадянської освіти, слід не забувати, що будь-яке навчання, в якомусь сенсі, слугує цьому ж.

Можна припустити: визначення спрямоване на те, щоб підкреслити думку про актуальність набуття членами сучасного суспільства здатності стати свідомими учасниками суспільного процесу. Тобто мати здатність критично та реально оцінювати, в першу чергу політичні, економічні та культурні процеси, котрі відбуваються щоденно. Здатність кожного індивіда не дозволяти порушувати його права та дотримуватися

законів є омріяною метою. Але важливо не тільки це усвідомити та визнати як умову цивілізованого вирішення багатьох проблем суспільства, а й побачити оптимальні, реальні шляхи просування до неї. Можна припустити: на думку авторів названої концепції, саме розвиток громадянської освіти, в тому сенсі як вони її тлумачать, є певним шляхом в цьому напрямку.

Суттєвим є той аспект, згідно з яким її автори поняття “громадянська освіта” тлумачать як елемент *громадянського виховання* – формування громадянськості як інтегративної риси особистості, котра дає можливість людині відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною та захищеною. В ході викладення концепції підкреслюється: у громадянському вихованні важливе місце посідає *громадянська освіта – навчання, спрямоване на формування знань про права і обов’язки людини*. При цьому вказується, що громадянська освіта тісно пов’язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері, яка передбачає, перш за все, політичну, правову й економічну освіченість й здатність дотримуватись відповідних знань в умовах кардинальної перебудови суспільства.

Отже, у процесі громадянського виховання провідне місце належить освітній складовій, яка доповнюється й розширюється вихованням в дусі *громадянськості*. Іншими словами, громадянське виховання і громадянська освіта, як його елемент, головним чином, спрямовані на створення у індивіда певних рис, які притаманні йому як громадянину. Автори концепції наводять розгорнуте тлумачення цього поняття. На їх думку, *громадянськість* – духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, що зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З цим пов’язане певною мірою лояльне ставлення людини до встановлених у державі порядків, законів, інституцій влади, відчуття власної гідності, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння домагатися дотримання власних прав та обов’язків [с.7].

У даному випадку вжито дещо інше тлумачення громадянської освіти від початково наведеного в розділі основних понять концепції. По-перше, це вже не навчання тому, як треба жити за умов демократії, а навчання правам та обов’язкам людини, а по-друге, громадянська освіта своїм змістом тісно пов’язується з політичною, правовою та економічною освіченістю. Таке розуміння дає нам змогу припустити: громадянську освіту не слід розуміти як єдину навчальну дисципліну, котру можна викладати поряд з багатьма іншими, пов’язаними з дослідженням суспільних відносин. Хоч багато хто саме так її розуміє. Наприклад, учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції “Соціальна компетентність педагога як системотворчий чинник громадянської освіти і виховання” (м. Євпаторія, 26-28.09.2001 р.), висловили рекомендації щодо проекту Національної доктрини розвитку освіти України, з тим, щоб на факультетах соціально-гуманітарного спрямування вищих педагогічних закладів освіти ввести спеціалізацію “викладач з громадянської освіти”, залучити до навчальних планів вивчення в 9-11-х класах загальноосвітніх шкіл, у профтехучилищах та вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації окремий предмет “Громадянська освіта” чи “Громадянознавство”, інтегруючи в ньому існуючі предмети “Правознавство”, “Людина і суспільство” та інші [8, с.3].

Головними аспектами системи громадянської освіти постають питання функціонування найважливіших сфер суспільного життя. А це означає: громадянська освіта так чи інакше повинна бути втілена у змісті всієї системи суспільствознавства, бо така освіта є *комплексним напрямком навчально-виховної роботи, що поєднує в собі, головним чином, елементи політичної, правової і етичної освіти*. Достатньо проаналізувати будь-яку програму civic education США, Канади, Франції й інших держав, аби переконатися в правоті сказаного. При цьому слід зауважити: вона не замінює кожної з них окремо, а лише вбирає їх елементи. Таке розуміння дозволяє ще раз підкреслити думку про неприпустимість отожднювання понять “громадянська” і “політична освіта”, оскільки їх структури збігаються. Саме міжпредметний підхід до розуміння змісту і форми громадянської освіти, на нашу думку, повинен стати домінуючим також тому, що такому предметові *не відповідає ні одна наукова дисципліна*.

Таким чином, спираючись на наведені визначення громадянської освіти, можна дійти висновку: найбільш обґрунтованим виглядає підхід, згідно з яким під визначенням розуміється система навчально-виховних заходів, метою яких є формування свідомого громадянина, котрий здатен, спираючись на чинну законодавчу базу, захищати свої права та надавати підтримку силам, які реально можуть представляти його інтереси. При цьому, на нашу думку, визначальною рисою громадянина є його здатність діяти в контексті власних інтересів. Чому саме вона? Мабуть, тому, що сучасна практика суспільного життя добре ілюструє приклади того, як великі групи людей, під впливом різноманітних засобів маніпулювання, своїми діями або бездіяльністю, більше від інших протидіють власним інтересам. Чи не є воно реальною життєвою драмою таких людей, реальним розчаруванням тих, хто таке усвідомлює, та не здатен якимось чином вплинути на їх свідомість і поведінку?

Оскільки нас цікавить не лише проблема з’ясування змісту поняття “громадянська освіта”, а і співвідношення з поняттям “політична освіта”, то слід окремо зупинитися на його тлумаченні.

Політичні знання і культура потрібні тепер будь-якій людині, незалежно від професії, віку та статі; їй неминуче треба взаємодіяти з іншими людьми, з державою. Без володіння такими знаннями особистість

ризикує стати розмінною монетою в політичній грі, перетворитися на об'єкт маніпулювання й поневолення з боку у політично-активніших сил. Причому ступінь цього ризику в нашому суспільстві досить високий, бо політичні процеси для сучасного покоління є новими, незвичними.

Зауважмо: стан політичної культури суспільства не є продуктом запозичених досягнень розвинутих суспільств, як дехто може вважати. На нашу думку, це – завжди продукт власного досвіду, і він накопичується та передається від покоління до покоління. І коли припустити, що в своїй історичній минувшині попереднє покоління не мало стійких демократичних традицій, то можна передбачити: наступне покоління, не дивлячись на намагання офіційних інституцій запровадити інші цінності, буде все ж зберігати риси попереднього покоління в більшій степені ніж запозичені їх зразки, – якими прогресивними вони не були б.

Здатність громадян до прийняття раціональних рішень, участі в політиці не формується стихійно, а набувається в ході систематичного придбання ними відповідних знань і досвіду. Тепер у всіх індустріально розвинутих демократичних країнах існують спеціальні інститути політичної освіти, і вони допомагають вирішувати такі завдання. Діяльність відповідних установ не можуть замінити засоби масової комунікації – телебачення, радіо, газети, бо вони дають переважно відбиток подій, ще не завжди правдивий, і мають на меті поширити інформацію, в тому числі й про політичні події, але не передбачають серед них вироблення вміння громадян самотійно, критично її аналізувати.

Демократична політична освіта базується на визнанні основних гуманістичних цінностей – насамперед, волі, гідності кожної особистості, її природних, невід'ємних прав. Вона допомагає індивіду правильно оцінити відповідний суспільний лад, усвідомити своє місце та роль у державі, свої права й обов'язки. Головна її мета – навчити людину адекватно орієнтуватися в складному, суперечливому світі, представляти і захищати свої інтереси, поважаючи інтереси і права інших людей, колективно розв'язувати загальні проблеми. Вона спрямована також на формування в громадян поваги до демократичного порядку й забезпечує його державним і суспільним інститутами, тому що без твердого політичного порядку воля окремої особистості не може бути реальною.

Крім того, демократична політична освіта покликана додати політиці людський вимір, стримувати прояви в політичних діях егоцентричної мотивації, нетерпимості й емоційної невірноваженості, а також ідеологічного класового ірраціоналізму, котрий нерідко виступає під прапором боротьби за тотальну раціоналізацію суспільства.

Особливо необхідні політичні знання і навички молодому поколінню, що відрізняється великим радикалізмом суджень і дій, підвищеною сприйнятливістю до різного роду утопічних ідеологій і демагогічних закликів. Саме цим можна пояснити актуальність таких досліджень.

Свого вирішення вимагають і суттєві розбіжності як серед вітчизняних та зарубіжних дослідників щодо тлумачення фундаментальних понять “політична освіта”, “політична соціалізація”, “політичне виховання”.

Вимагають свого уточнення завдання та зміст системи політичної освіти. Поряд із загальноновизнаними завданнями оволодіння політичними знаннями, досвідом взаємодії і узгодження політичних інтересів, формування системи потреб та принципів особистості, необхідні також зусилля для обґрунтування завдання цієї системи і формування політичної культури молоді в умовах трансформації політичної системи.

Також важливим методологічним аспектом є характеристика структури існуючої системи політичної освіти в Україні та з'ясування її оптимального стану. Тут необхідно здійснити порівняльну характеристику декількох її систем, які існували в попередні часи та є тепер при різних формах державного ладу і політичних режимах.

Аналіз праць сучасних вітчизняних науковців свідчить, що такий аспект проблеми вимагає подальшого вивчення, поглиблення висновків про шляхи та напрямки значного піднесення впливу політичної освіти молоді на її ідеологічні орієнтації, життєву позицію, участь в політичному процесі.

Хоч освіта в нашій країні зайняла своє місце у формуванні світогляду широких кіл громадян, все ж таки вона сама залишається ще малодослідженою ділянкою освітянської діяльності. З визначенням поняття “політична освіта” серйозних проблем начебто не виникає, тому мало хто вдається до того, щоб наводити його змістовні визначення. Під ним переважно розуміють процес отримання систематизованих знань про політичне життя суспільства. На практиці такого роду знання, найчастіше поширюються в поєднанні із знаннями про економічне та духовне життя. Опановуючи історичний досвід, той, хто навчається, одночасно вивчає всі сфери суспільного життя, – інакше неможливо зрозуміти закономірності історичного розвитку суспільства та всіх його сфер.

Дане поняття інколи часто вживається поруч з поняттям “політологічна освіта”. Але, якщо поняття “політична освіта” є певною системою передачі знань про політичне життя, засобами всіх соціальних інституцій, котрі тою чи тою мірою поширюють знання про нього, то під “політологічною освітою” слід розуміти систему фахової освіти спеціалістів в галузі політичного процесу. З цього приводу склалася певна єдність серед дослідників. Більшість з них під політологічною освітою розуміють викладання політичних знань, котре може здійснюватися на рівні фундаментальної науки, на рівні практично-політичної взаємодії та

у площині повсякденного буття. Як суто фахова, фундаментальна політологічна освіта адресується науковцям та викладачам у цій галузі, спрямовується на глибоке осягнення світу політики, держави та права в усій їх складності, суперечливості й багатоманітності, на з'ясування тенденцій, закономірностей, принципових питань функціонування влади.

Таким чином, на підставі сказаного можна зробити **такі висновки**. Політологічна освіта – то не стільки ознайомлення зі сферою політичного життя, скільки глибоке її дослідження та пізнання політичної дійсності в певних закономірностях та у її зв'язках з іншими сторонами життя суспільства. Саме на користь такого її розуміння слугує характеристика її змісту, куди входять конкретні проблеми й наявні конфлікти, прийоми й методи суспільної взаємодії, впливу на маси та на державно-політичні інституції, технології партійно-політичної роботи, адміністративного управління, способи проведення політичних кампаній, політичний аналіз та прогнозування, прийняття рішень тощо.

Крім того, проведений аналіз дозволяє нам твердити, що поняття “політична освіта” є більш широким порівняно з поняттям “політологічна освіта”, оскільки вбирає в себе як систему підготовки фахівців політичної сфери, так і систему по суті політичного просвітництва в суспільстві, тобто поширення знання про політику серед тих, для кого вона не є фаховою галуззю.

У зв'язку з цим, повертаючись до з'ясування питання про співвідношення вищезгаданих понять, приходимо до висновку, що поняття “громадянська освіта” не можна ототожнювати з поняттям “політична освіта”, бо його зміст складають не тільки заходи політичного просвітництва, які можна розглядати як елементи громадянської освіти, а й масштабна система освітянської діяльності держави для підготовки фахівців в галузі теорії та практики політики, а також державного управління. Ці поняття мають точки дотику на так званому політико-функціональному рівні, коли постає проблема вирішення поточних завдань соціуму, його груп та інституцій через мобілізацію ресурсів системи політичної і громадянської освіти на конкретному історичному етапі розвитку (політична дидактика і її застосування на практиці).

Але на інших рівнях політична освіта має цілі, які не є характерними для системи громадянської освіти. Передусім це стосується рівня цілісного пізнання політичного світу, який має політико-онтологічні цілі, бо їх ми пов'язуємо з політологічною освітою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. До числа згаданих концепцій можна віднести “Концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку Української державності” (АПН України), “Концепцію громадянської освіти в Україні” (Інститут громадянської освіти Національного університету “Києво-Могилянська Академія”). Також запропонована на розгляд громадськості Концепція громадянської освіти, розроблена в рамках “Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні”, що включає в себе проект “Освіта для демократії в Україні”.
2. Васютенський В. Про особливості електорального самовизначення громадян України // Українські варіанти. – 1998. – №1; Вашутін О. Політична соціалізація молоді в сім'ї і становлення політичної психології індивіда // Людина і політика. – 2000. – №5; Шахтемірова О. Ціннісні орієнтації та політична свідомість // Нова політика. – 1999. – №4; Остапенко М. Політична свідомість студентської молоді в сучасній Україні // Нова політика. – 1999. – №4.
3. Erazmus Edward, Szczegola Hieronimus. Zarys metodyki podstaw nauk politycznych. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1973; Coimbra, J.L. et al. (1998). Work values in Portuguese adolescents: An exploratory study. Paper presented at the 6th Biennial Conference of the European Association for the Research on Adolescence. Budapest, Hungary, 3-7 July; Казанцев А.А. Политическая наука: проблема методологической рефлексии (Обзор круглого стола) // Полис. – 2001.
4. Розвиток громадянської освіти в Україні / Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту громадянської освіти НаУКМА, 2 жовтня 2001 р. – К.: Стило, 2001.
5. Жадан І. Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”. – Політичні науки. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2000. – Т.18.
6. Постанова Президії Академії педагогічних наук України “Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді” 19 квітня 2000 р. // Протокол №1-7/4-49.
7. Там само.
8. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Соціальна компетентність педагога як системотворчий чинник громадянської освіти і виховання” (м. Євпаторія, 26-28.09.2001 р.) // Інформаційний бюлетень проекту “Освіта для демократії”. – Вип.6. – жовтень 2001 року.
9. Вашутін О. Політична соціалізація молоді в сім'ї і становлення політичної психології індивіда // Людина і політика. – №5. – 2000.